

УДК 553, 94 (477.62) «18-19»

*І.В. Довжук
(м. Луганськ)*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОБОЧОЮ СИЛОЮ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ У ПОРЕФОРМЕННИЙ ПЕРІОД

Розвідка має за мету розглянути низку аспектів процесу формування робітництва вугільної промисловості Донбасу у післяреформений період.

Основная цель статьи – рассмотреть ряд аспектов процесса формирования рабочего класса в отрасли угольной промышленности Донбасса в пореформенный период.

The main purpose of the article – to consider several aspects of the formation of the working class in the Donbass coal industry in the post-reform period.

В післяреформений період почала активно розвиватися промисловість Наддніпрянської України, передусім Донецького басейну. Важливим питанням було забезпечення промисловості відповідними кадрами, особливо робітниками.

Ця розвідка має за мету розглянути низку аспектів формування робітництва вугільної промисловості Донбасу у післяреформений період. Цієї проблеми так чи інакше торкалися в своїх працях І.Фелькнер, Л.Ліберман, Г.Бакулев, П.Лященко, В. та С.Нестерцови, В.Щербиніна й інші дослідники.

Питання про забезпечення вугільної галузі Донбасу робочою силою піднімалося спочатку окремими підприємствами, а потім не сходило з порядку денного з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Так, один із них – І.Фелькнер у праці «Каменный уголь и железо в России» (1874 р.) пропонував уряду «выдворить» заводське населення на Південь Росії штучним чином, принаймні на перші часи. На думку І.Фелькнера, для створення міцних кадрів уряду слід було перемістити до Донбасу до 10 тис. душ чоловіків та жінок¹.

На І з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в 1874 р. питання про залучення на копальні Донбасу робітників посідало важливе місце. Підкреслювалося, що брак робочих рук улітку пояснюється головним чином малонаселеністю краю й що єдиним правильним кроком у цьому напрямі було б заселення як вільних казенних, так і приватних земель народом з внутрішніх губерній. Із таким клопотанням з'їзд звернувся до уряду, але позитивного рішення не отримав. Зрозуміло, що землевласникам-дворянам не дуже прийшлися до смаку ці пропозиції підприємців².

В 1870–1880-ті рр. під час найбільшої потреби у робітниках вуглепромисловці навіть виступили з пропозиціями про використання праці ув'язнених, силою утримувати робітників на шахтах, відбирати з цієї метою в них паспорти³.

За проханням вуглепромисловців Грушівського району, де проблема з професійними гірниками стояла дуже гостро, імперський уряд навіть спробував у 1860 р. залучити шахтарів із Німеччини. Приваблені вигідними умовами, вестфальські гірни-

ки 1000 осіб приїхали в парадних професійних костюмах, із музикою пройшлися вулицями Новочеркаська. Однак, коли вони побачили землянки, цебра, рудничний бруд, жакливі побутові умови, то рішуче через консула потребували повернення на батьківщину; тільки 30 осіб із них залишились у Донбасі⁴.

Інтенсивний розвиток вугільної промисловості в 80–90-ті рр. XIX ст. привів, з одного боку, до виключно високих темпів зростання кількості робітників, зайнятих у цій галузі, а з іншого, – загострив дефіцит даної категорії останніх, що було пов'язане з багатьма чинниками, в тому числі й вказаними вище.

Зазначимо, що основним джерелом формування та поповнення лав робітників вугільної промисловості Донбасу у такій країні, як Російська імперія, стало розшарування і пролетаризація селянства. Реформа 1861 р. викинула на ринок робочої сили близько чотирьох мільйонів безземельних селян⁵. Рятуючись від голоду й зубожіння, найбідніші з них масами уходили на заробітки в промислові центри та райони капіталістичного землеробства. Саме Донбас на зламі XIX–XX ст. став таким центром тяжіння робочої сили, одним із головних районів появи найманих робітників з пролетаризованих селян⁶. На їх відхід, як головне джерело для поповнення лав робітників вугільної промисловості Донбасу, вказували і промисловці: «...Протягом часу із зростанням населення навіть у чорноземних губерніях наділ не міг уже давати повного забезпечення для селянського населення, й для нього з'явилася необхідність у відхожих промислах – необхідність не випадкова, викликана не якимось лихом, а регулярна, що повторювалася з року в рік. Ось ці селяни, котрі шукають заробітків у відхожих промислах, і становлять контингент наших робітників на кам'яновугільних копальнях»⁷.

Слабка заселеність території Донбасу, майже повна відсутність постійних місцевих робітничих кадрів – усе це зумовило переважаюче поповнення лав донецького пролетаріату завдяки селянам із Центральної Росії й України. Основну масу шахтарів становили перш за все вихідці з російських центрально-чорноземних губерній. На другому місці були вихідці з лівобережних українських, головним чином Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, а також Обласі Війська Донського. З цих двох районів вийшли до початку XX ст. до 90% усіх шахтарів Донецького басейну⁸.

Дані земських статистиків про співвідношення прийшлих та місцевих робітників серед гірників та їх родин по кам'яновугільній промисловості Бахмутського повіту наочно характеризують цю тенденцію. З 2939 осіб, які мешкали в шахтарських поселеннях (не рахуючи 694 особи з Юзівки), 1983 – прийшли з різних російських губерній, 309 – місцеві (бахмутські) й 147 – з інших повітів Катеринославської губернії⁹.

Отже, забезпеченість вугільної промисловості Донбасу робітничою силою в досліджуваній період була вкрай недостатньою.

Підкреслимо, що місцеве населення у вільний від польових робіт час віддавало перевагу недисциплінованій праці замість найманої. Такі обставини значно впливали на розміри затрат, котрі потрібні були для заснування підприємства, оскільки необхідно було будувати великі колонії та організовувати багато закладів, від яких західноєвропейські підприємці були звільнені завдяки наявності й близькості великих міст

або селищ, де робітник знаходив за наймом або на правах власності всі необхідні йому життєві умови.

Досліджуючи різноманітні сторони гірничої та гірничозаводської промисловості, даючи характеристику останньої й вказуючи на її потреби, земства і громадськість звертали особливу увагу на стан робітничого класу на заводах та шахтах Донбасу. Так, з приводу шахтарів Півдня в «Южно-русском горном листке» за 1881 р. відзначалося: «Питання про гірничоробітників на півдні Росії дуже важливе питання. Його поки що не торкались ані уряд, ані преса. Ми навіть не маємо точних статистичних даних про кількість робітників на кам'яновугільних копальнях, не говорячи вже про те, що у літературі абсолютно немає будь-яких даних про стан гірничоробітників на півдні Росії. А тим часом, тут, на півдні, гірничоробітничий клас є в повному сенсі невлаштованим. Бродяче життя, поголовне пияцтво, злиденність – ось характерні якості нашого робітника. Більш-менш прийнятно влаштовані робітники на великих рудниках... Про невеличкі рудники (а їх більшість) нічого й казати. Тут вони працюють не самостійно, а від підрядників, і експлуатація їх досягає жажливих розмірів. Ані землі, ані навіть рухомого майна наш робітник не має. Тут виробляється у повному сенсі цього слова пролетаріат»¹⁰.

Поступово з розвитком промисловості Донбасу складався постійний контингент шахтарів. За 1860–1890-і рр. кількість робітників тут збільшилася в 30 разів, причому тільки за останні п'ять років XIX ст. – втричі. До початку XX ст. донецький пролетаріат перетворився на одну з найбільших складових робітничого класу не тільки України, а й усієї Російської імперії. На Донбас у 1900 р. припадало 5,5% усіх промислових робітників у державі, причому у вугільній промисловості цей відсоток становив 78,2%. В 1900 р. у межах нинішньої Донецької області нараховувалося понад 59 тис. останніх. З них понад 37 тис. були зайняті на 26 копальнях¹¹.

В результаті складання більш-менш постійного кадрового складу у вугільній галузі Донбасу наприкінці XIX – на початку XX ст. почали формуватися так звані шахтарські родини, котрі ставали в подальшому відчутним джерелом поповнення лав робітництва. За даними перепису 1897 р., у гірничій промисловості Півдня України спадкоємні шахтарі становили 7,1%, але кількість їх постійно зростала¹².

Віковий, статевий та національний склад робітників вугільної промисловості Донбасу прослідкувати досить важко. Дослідник С.І.Потолов, користуючись даними перепису 1897 р. і непрямыми даними, вважав, що він визначався перевагою гірничої й гірничозаводської промисловості у басейні¹³. Дійсно, тяжкі умови ручної праці в останній могли витримати відносно молоді та фізично здорові чоловіки. За даними перепису, у вугільній промисловості Донбасу жінок було близько 1% від загальної кількості робітників¹⁴. Але за даними Статистичного бюро Ради з'їзду гірничо-промисловців Півдня Росії за 1902 р., жінки на копальнях Донбасу становили 2,4%¹⁵.

Зазначимо, що жіноча й дитяча праця посідала не останнє місце на шахтах Донецького басейну: з кожних ста робітників усіх груп виробництва жінок і дітей працювало 8,2%. В другій групі виробництва ця категорія дорівнювала 14,3% від загальної кількості робітників, у третій групі – 15,5% та в п'ятій (найбільш дрібні копальні) – 20,8%. При цьому слід мати на увазі, що дитяча й жіноча праця у дійсності були розвинуті ще більше, особливо на дрібних селянських шахтах¹⁶.

Законом від 9 березня 1892 р. було заборонено використовувати працю дітей віком до 15 років на підземних і нічних роботах. Але адміністрація копалень постійно порушувала ці правила. Л.Ліберман, який довгі роки пропрацював у Донбасі, писав з цього приводу: «Щоб судити про застосування законів, котрі обмежували дитячу працю, слід на будь-якому руднику зайти до будинку вуглепідійомних або інших машин, або в так зване «лампове відділення» – приміщення, де наливаються, підпалюються й видаються робітникам «запобіжні» лампи, і ви побачите маленьких хлоп'ят, котрі рухаються серед ламп, витирають, наливають та заряджають їх пістонами для автоматичного запалювання у підземних виробітках...

З блідими, стомленими обличчями, перемазаними кіптявою й сажею, з чорними руками, вкрай замасленими, швидко рухаються вони по великому будинку під недрімливим оком десятника. Більшості з них важко дати і 13 років, постійно попадаються діти років одинадцяти. Але, якщо ви спитаєте в будь-кого, скільки йому років, він на превелике здивування відповість: «п'ятнадцять». Робиться це часто за розпорядженням (звичайно, неофіційним) нижчої адміністрації, яка виконує таким чином «закон»; крім того, саме хлоп'ятко не зацікавлене відкрити істину: воно може позбавитися цього місця, а це відкриває перед ним перспективу недоїдання, одвічних дорікань дома у лінощі та дармоїдстві. Так виконувався закон про вік працюючих дітей. Не менш точно дотримувався він стосовно тривалості робочого дня і нічних робіт»¹⁷.

Старий шахтар Є.Д.Медведев згадував про початок своєї трудової діяльності: «Я приїхав до батька, коли мені не було ще 12 років. Мати служила куховаркою в артілі, я поступив працювати на шахту «Капітальна». Десятником у нас був Коваленко, й коли батько привів мене до нього, він заявив: «Дуже малий. Не доведе санок. Та годі, спробуємо». Спустилися першого разу у шахту в ніч. Лампи коптели – одна мука. Працював тоді більше 12 годин. Було так натягася, що коли йдеш на гора, ніг під собою не чуєш. Заробляв тоді 15 руб. на місяць»¹⁸.

Що стосується національного складу робітників вугільної промисловості Донбасу, то кількісне співвідношення простежити тут досить важко. Вище вже згадувалося, що вона поповнювалася кадрами в основному з чорноземного центру Росії й Лівобережної України. Протягом другої половини XIX ст. у складі донецького пролетаріату переважали російські робітники. Однак з кінця століття посилюється відхід українських селян у гірничу і гірничозаводську промисловість Донбасу. За даними перепису 1897 р., серед працюючих в останній росіяни становили 74%, українці – 22,3%. У 1900 р. росіяни становили 55,7% всіх донецьких шахтарів. Потім йшли вихідці з українських губерній – Катеринославської, Чернігівської, Полтавської – та Облесті Війська Донського – 31,5% гірників¹⁹.

Таким чином, індустріалізація Донецького басейну поклала початок формуванню особливого в професійному й етнонаціональному складі населення регіону, де переважав прийшлий елемент, позбавлений будь-якої приватної власності, а отже, і почуття власника, що формувало «справжній пролетаріат». Постійний брак робочої сили та некваліфікована праця на шахтах приваблювали до регіону строкатий за Етносоціальним складом контингент, що створило особливу національну, мовну й культурну сутність Донбасу.

- ¹ *Фелькнер И.* Каменный уголь и железо в России. – Санкт-Петербург., 1874. – С.97.
- ² *Либерман Л.В.* Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь. – Москва, 1929. – С.34.
- ³ Труды VI съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 8-го по 28-е октября 1881 г. – Х., 1881. – С.368.
- ⁴ *Бакулев Г.Д.* Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – Москва, 1955. – С.201.
- ⁵ *Лященко П.И.* История Народного хозяйства СССР: В 3-х томах. – Т.2. – Москва, 1956. – С.26.
- ⁶ *Ленин В.И.* Развитие капитализма в России // ПСС. – Т.3. – Москва, 1979. – С.587–588.
- ⁷ Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 1 по 14 декабря 1899 г. – Ч.1. – Х., 1890. – С.356.
- ⁸ *Потолов С.И.* Рабочие Донбасса в XIX веке. – Москва; Ленинград, 1963. – С.107.
- ⁹ Сборник статистический сведений по Екатеринославской губернии. Т.2. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С.276.
- ¹⁰ Южно-русский горный листок. – 1881. – №1. – С.14.
- ¹¹ История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Донецкая область. – К., 1976. – С.22.
- ¹² *Потолов С.И.* Назв. праця. – С.119.
- ¹³ Там же. – С.125.
- ¹⁴ Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – Санкт-Петербург, 1906. – Т.1. – С.16.
- ¹⁵ Каменноугольная промышленность России в 1902 г. Вып.1. Каменноугольная промышленность южной России. – Х., 1903. – С.XLVI.
- ¹⁶ Углекоп Донецкого бассейна. Краткая объяснительная записка к экспонатам, сост. сан. врачом И.И.Лященко. – Екатеринослав, 1913. – С.6.
- ¹⁷ *Либерман Л.В.* Указ. соч. – С.18–19.
- ¹⁸ Державний архів Донецької області. – Ф.Р-2109. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.13.
- ¹⁹ *Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В.* Деловая элита Донбасса XIX – начала XX вв. – Донецк, 2007. – С.16.